

A zátonyra futott Osztrák Köztársaság és a politikai kultúra a két világháború között*

A 21. század második évtizedében Európa középső felében új típusú demokráciaértelmezések jelentek meg jobboldali konzervatív kormányok égisze alatt. Ugyanezen térségben már az 1930-as években is terjedtek új „demokráciamodellek”, amelyek azonban egy szűk évtizeden belül fasiszta és/vagy nemzetiszocialista diktatúrába torkolltak. Anton Pelinka ebben a könyvében annak a sokat vitatott kérdésnek a megválaszolására vállalkozott, hogy miért volt Közép-Európában a két világháború közötti demokratikus kísérlet sikertelen. Az osztrák politológus Ausztria példáján, politikai kultúrájának elemzésén keresztül igyekszik közelebb jutni a lehetséges válaszhoz. Teszi ezt sajnos viszonylag elszigetelten, a külpolitikai kontextus, a közép-európai demokrácia- és diktatúratörténet mellőzésével, csupán a belpolitikát „determináló” politikai kultúra vizsgálatára fókuszálva. Miközben már számos korábbi munkájában foglalkozott az ideológiai transzfer és a külpolitikai kitettség jelentőségével is. Legutóbb 2016-ban jelent meg szerkesztésében egy tanulmánykötet, amely a közép-európai kontextust vizsgálja a „longue durée” perspektívájából.¹ Pelinka ebben a könyvében az osztrák kisállamiság külpolitikai korlátairól (olasz és német

* Anton PELINKA: *Die gescheiterte Republik. Kultur und Politik in Österreich 1918–1938*. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 2017. 319.

¹ Anton PELINKA–Karin BISCHOF–Walter FEND–Karin STÖGER–Thomas KÖHLER (Hg.): *Geschichtsbuch Mitteleuropa. Vom Fin de Siècle bis zur Gegenwart*. New Academic Press, Wien, 2016.

érdekszféra) csupán röviden megemlékezve arra keresi a választ, hogy milyen belpolitikai okok vezettek 1933–1934-ben a demokrácia, illetve 1938-ban Ausztria teljes felszámolásához.

A szerző nevét Ausztriában az átlagember is ismeri, Pelinka több évtizede gyakran szerepel az osztrák médiában politikai elemzőként. Nyugdíjazásáig az Innsbrucki Egyetem professzora volt, 2006-tól a budapesti Közép-európai Egyetemen (CEU) a „Nationalism Studies” szakirány oktatója. Fő kutatási területe a demokráciakutatás, az összehasonlító politológia és Ausztria politikai rendszereinek elemzése. Ebbe az utóbbi tárgykörbe illik bele a most bemutatásra kerülő kötete is. Nem egyszerű valamely tudományterület szakembereként egyensúlyt találni a „szigorúan” tudományos értekezés „elefántcsonttornya” és a tudományos népszerűsítő írás „elnagyolt felületessége” között. A témában nem annyira jártas olvasókat ugyanis könnyen elijesztheti az oldal alján lévő lábjegyzetek hosszú és unalmasnak tűnő sora, miközben a szakközönség számára a főszöveg újdonsága és hozzáadott értéke mellett a felhasznált források és a korábbi témába vágó kutatásokkal való kommunikáció is nagy jelentőséggel bír.

A „public history”, az utóbbi évtizedben egyre népszerűbb amerikai történettudományi irányzat tudatosan törekszik a tudományos eredmények közérthető és érdekes közvetítésére. Pelinka mostani munkája ennek a műfajnak egy sikeres példája. „Ausztria főpolitológusa” sok évtizedes kutatói és egyetemi oktatói életpályával a háta mögött szuverén módon uralja a korszak politikatörténeti aspektusait, és kiforrott gondolatmenetet prezentál a két világháború közötti osztrák „politikai kultúrák egymásmellettségéről és kibékíthetetlen szembenállásáról” (26.). Teszi mindezt könnyen érthető és élvezetes stílusban, miközben számontartja és beépíti gondolatmenetébe a témájához kapcsolódó legújabb politikatörténeti munkákat is. Mind stílusa, mind tartalma miatt bátran ajánlható a könyv mindazon történészeknek, irodalom- és művészettörténészeknek, illetve átlagolvasóknak is, akik a két világháború közötti osztrák történelemről és politikai kultúráról szeretnének élvezetes és kompakt összképet kapni. Stílusbeli gyengeségnek tekinthető

azonban, hogy az egyes fejezetekben többször fordulnak elő szükségtelen gondolat-, sőt akár egész mondatisméltések is, mintha az olvasónak újra és újra emlékeztetőre, mentális mankóra lenne szüksége. A könyvön belüli tájékozódást nagyban megkönnyíti a kötet végén található névmutató, így könnyen rákereshetünk szöveggörnyezetébe illesztve egy-egy művészre vagy politikusra.

2018-ban Ausztria több kerek történelmi évfordulóra is emlékezik. Száz éve jött létre a győztes nagyhatalmak akaratából az Első Osztrák Köztársaság, amely rövid két évtizednyi fennállása után, 1938. márciusban a nemzetiszocialista Németország annexiójával megszűnt létezni. A mai Második Köztársaság az első romjaiból építkezett. A jogi folytonosság egyik legkézzelfoghatóbb példája, hogy 1945-ben az 1920-as alkotmányt, amely a köztársaságot alapító 1918-as nagykoalíció konszenzusán alapult, és nem az 1929-es keresztényszocialista autoriter irányba mutató alkotmányt léptették életbe. A két köztársaság között egyes politikai szereplők jelenléte is a folytonosságot biztosította. Pelinka ezen osztrák politikusok – Karl Renner, Leopold Figl, Julius Raab és Adolf Schärff – előtt róttá le tiszteletét, amikor könyve ajánlásában úgy fogalmazott, hogy ők azok, akik tanultak a hibákból (mármint az Első Köztársaságéból), amelyek egyben az övék is voltak. Ezek az osztrák politikusok részt vettek az osztrák demokrácia leépítésében, amikor az 1933-as, az 1934-es és az 1938-as fordulatokkor meghatározó politikai szerepet játszottak, mégis ők voltak azok, akik 1945 után Ausztria tudatos demokráciaelkötelezettsége mellett álltak ki. Például a szociáldemokrata Karl Renner az Első és Második Köztársaság alapításakor is meghatározó szerepet töltött be. 1918–1920 között kancellár (Staatskanzler), 1945–1950 között köztársasági elnök (Bundespräsident) volt. 1933-ban visszalépett parlamenti elnöki pozíciójából, ami lehetővé tette Engelbert Dollfuss számára a parlament kiiktatását és a demokrácia intézményeinek leépítését. Sőt magát az 1938-as „Anschluss”, Ausztria német annexióját is üdvözölte. Az ellenpólust testesíti meg Julius Raab keresztényszocialista politikus. Az 1930-as években Raab a keresztényszocialista párt tagjaként szoros kapcsolatokat ápol

a fasiszta, olaszbarát Heimwehrrel, azonban mereven elhatárolódott a nemzetiszocializmustól, miközben nyíltan vállalta antiszemitizmusát. 1938 márciusában Schuschnigg utolsó kabinetjében kereskedelmi miniszter volt. A második világháborúban belső ellenzékbe vonult vissza. 1945-ben alapítója volt az Osztrák Néppártnak (Österreichisches Volkspartei), 1953–1961 között Ausztria kancellári feladatait látta el. Az 1956-os magyar menekültválság alatt többször nyilatkozott a „magyar-ügy” és a menekültekkel való szolidaritásáról is. A politológus szerint a „poszt-Habsburg Ausztria” életképességének legmeghatározóbb jele éppen az említett politikusok politikai fordulatokon és világháborún túlmutató szerepvállalása és azon képességük, hogy okultak a múlt hibáiból (281.). Azonban az 1945 utáni Ausztria számos területen egyértelműen elhatárolódott az 1938 előtti múltjától, főként, ami a politikai táborok merevségét és együttműködésre való képtelenségét illeti.

A szerző az Első Köztársaság és a demokrácia bukásának belpolitikai okait a sajátos osztrák politikai kultúrával magyarázza. A monográfiához a „kulcsot” a második fejezet adja, amelyben az igen képlékeny „kultúra” fogalmának körülírását olvashatjuk. Pelinka a „kultúrát” „politikai kultúraként” értelmezi, amely magába foglalja a cselekvési mintákat, a politikai szocializációt és a korabeli médiumok által közvetített (magas) kultúrát is. A könyv alaptézise szerint a két világháború közötti osztrák politikai kultúra legfőbb ismérve a fragmentáltság, amely az egymással szemben álló „politikai táborok” szubkultúráinak eredménye. Ez a gondolatmenet egybevág Adam Wandruszka osztrák történész által már az 1950-es évek közepén leírt és azóta is időtálló, általánosan elfogadott „három politikai tábor” elképzeléssel.² Pelinka példákkal támasztja alá a „három politikai tábor” elméletét, és leszögezi, hogy ezek az antagonisztikus politikai kultúrák a mindennapi élet kultúrá-

² Ezek alapján három, egymással szöges ellentétben álló, együttműködésre képtelen politikai tábor (a szociáldemokraták, a keresztényszocialisták és a nagynémetek) alakította az osztrák belpolitikát. Lásd Adam WANDRUSZKA: Österreichs politische Strukturen. Die Entwicklung der politischen Parteien und Bewegungen. In: Heinrich BENEDIKT (Hg.): *Geschichte der Republik*. Verlag für Politik und Geschichte, Wien, 1954.

ját is determinálták. Ennek szemléltetésére idézi fel az osztrák „csodacsapatot”,³ amely meghatározó európai győzelmei ellenére sem volt képes a politikai táborok közötti szakadékot átívelni, és maradt csupán szociáldemokrata, és nem közös osztrák győzelem.

A harmadik és negyedik fejezet a politikai kultúra szemszögéből veszi sorra az első világháború utáni krízisállapot jellemzőit és az államalapítás nehézségeit. A „Köztársaság, akarat ellenére” című harmadik fejezet azt a problémát járja körül, hogy Ausztria azon egykori Habsburg-területekből állt össze, amelyekre az új szomszédok, az utóállamok már nem tartottak igényt. 1918 késő őszen „Német-Ausztria” néven egy olyan Osztrák Köztársaságot kiáltottak ki, amelyet még az alapító atyák sem akartak igazán, hiszen az alapítással egy időben azonnal ki is fejezték csatlakozási szándékukat a weimari német köztársasághoz. Ezt az „Anschlusst” azonban az 1919-es versailles-i békeszerződés és a Saint-Germain-en-Laye-i államszerződés⁴ is megtiltotta. A „Centrumból perifériává” című negyedik fejezet azt ecseteli, milyen nehézségekkel kellett a politikai elitnek és a lakosságnak egyaránt megküzdenie a birodalmi központ-szerep elvesztése és az „osztrák” állami/szövetségi identitás hiánya miatt.

A könyv ajánlása és több fejezete is azt a szerzői intenciót sugallja, hogy a „jó politikai kultúra” a középutat, a kompromisszumot és a megegyezést keresi. A „Menekülés a köztársaságból” című ötödik fejezet sorra veszi, hogy a meghatározó politikai csoportok miként tértek el a szerző által üdvösnek tartott „arany középutas” politikai kultúrától. A „múltba menekülő” restaurációt kívánó osztrák monarchisták szerepe jóval kisebb volt, mint magyarországi társaiké. Ezzel szemben a „világforradalomba menekülő” szociáldemokraták, egészen az 1934-es

³ 1931–1934 között az osztrák „csodacsapat” tizenkét meccsen keresztül, több neves európai ellenféllel szemben, veretlen maradt. Például 1931-ben a német nemzeti válogatottat Berlinben 6:0-ra verte meg.

⁴ Az osztrák fél ragaszkodott ahhoz, hogy 1919. szeptember 10-én Saint-Germain-en-Laye-ben nem békeszerződést, hanem államszerződést írtak alá. Ez a jogi formula is azt volt hivatva bizonyítani, hogy az Osztrák Köztársaság nem jogutódja a Habsburg Birodalomnak.

betiltásukig, az osztrák belpolitika legmeghatározóbb erőközpontját jelentették. Azonban az 1920-as évek második felétől egyre kevésbé voltak képesek feltartóztatni a növekvő konzervatív jobboldali, keresztényszocialista térnyerést, nem is beszélve a nemzetiszocialista előretörésről. Az 1918-as államalapításkor „megbicsaklott” és a szociáldemokraták mögött csak másodhegedűs szerepet betöltő keresztényszocialisták szintén elvagyódtak a köztársaságból, sőt az 1920–1930-as évek fordulóján egyre inkább a demokráciából is. Mégis ehhez a politikai erőhöz köthető, elsősorban a Dollfuß–Schuschnigg-féle „Ständestaat” (hivatásrendi állam) idején (1934–1938), hogy lépéseket tettek egy saját „osztrák állami identitás” megteremtésére. 1933 után ennek segítségével törekedett az osztrák jobboldal a nemzetiszocialista térnyeréssel szemben felvenni a harcot, mint utólag tudjuk, sikertelenül. 1945 után ezekre az osztrák „állami identitás” kezdeményezésekre alapozva építkeztek a hibákból okulni képes politikusok, amikor a Második Köztársaság politikai kultúrájának belső demokratikus kereteit alakították ki. Természetesen az osztrák demokratikus berendezkedés döntő előfeltétele, ahogy Németországban is, a négyhatalmi megszállás és az amerikai jelenlét volt, amelyek jelentőségéről azonban Pelinka nem emlékezik meg hosszabban. A szerző ebben a fejezetben jellemezte azokat a politikailag és gazdaságilag is sokszínű ok-okozati összefüggéseket, amelyek a politikai kultúra olyannyira meghatározó „Anschluss-igényét” eredményezte, de szerencsére nem csak a „völkisch” nacionalista nagynémet tábor szemszögét vizsgálta.

A hatodik fejezet öt periódusra osztja az 1918 és 1945 között eltelt időszakot, és sorba veszi a politikai elit és a politikai kultúra köztársasághoz fűződő viszonyát. Így olvashatunk a „nem szeretett” (1918–1919), az „ignorált” (1920–1929), a „két tűz közé szorult” (1929–1933/34), a „szakadék szélén táncoló” (1933/34–1938) és az „elfelejtett” (1938–1945) köztársaságról is. A hetedik és nyolcadik fejezet politikatörténeti rezümét kínál fel a két világháború közötti osztrák politikai kultúra alakulásáról és formaváltozásairól. Pelinka úgy fogalmazott, hogy az Első Köztársaság egy „köztes Ausztria” maradt, amely már

nem volt a régi Habsburg-Ausztria, de még nem is volt a „holnap Ausztriája”, azaz a Második Köztársaság, annak sikeres demokrácia- és szociális partnerség modelljével (165.). Ahogy az ember, főként, ha magyar történezséről van szó, olvassa az egyes fejezetekben kifejtett kérdésköröket, problémafelvetéseket, több alkalommal is rádöbben, mennyi hasonlóság volt – a számos markáns eltérés ellenére is – a két világháború közötti osztrák és magyar politikai kultúra között. A nyolcadik fejezet úgy jellemzi az osztrák belpolitikát, mintha az a „külpolitika szabályai” szerint működött volna. Az egyes politikai szereplők és táborok között áthághatatlan (állam)határok tornyosultak, egymással szemben felfegyverkeztek, és „magánhadsereget” tartottak fenn. A politikai pozíciók és ellentétek ilyen mérvű bebetonozódása azt eredményezte, hogy egészen az 1930-as évek elejéig nagyon alacsony volt azon választók aránya, akik táborot váltottak. Azonban az NSDAP térnyerése jelentette azt a cezúrát, amely széttörte a hagyományos osztrák politikai kultúrát, a „tábormentalitást” és a táborhoz kapcsolódó tartós „lojalitást” is (183.).

Pelinka alaptézisének – a köztársaság és így a demokrácia bukásának okait a politikai kultúrában kell keresni – egy meghatározó része a „Kihasztnálatlan kapacitások” címet viselő kilencedik fejezet. Itt veszi sorra és jellemzi azon csoportokat, amelyek „közvetítő szerepüknel” fogva képesek lehettek volna a politikai táborok között tátongó mély szakadékot átívelni. A belpolitikai „hidegháború” (190.) csökkentésére, ellensúlyozására megítélése szerint alkalmasak lehettek volna az 1918-ban kimondott általános, titkos és egyenlő választójog alapján szavazati jogot kapott nők. Azonban a közbeszéd őket többnyire csak a férfiak „kísérőjeként” és „kiszolgálójaként” vette számba. Ez különösen jellemző volt a kulturális életre, ahol a tehetséges nők csak „szalondámaként”, nagy művészek kísérőjeként, párjaként kerültek említésre. A liberális erőkről mint lehetséges „ellensúlyról” csak múlt időben írhatott a szerző. Részletesen szólt az 1918 előtti politikai liberalizmus pozitív hozadékaról. Egyben azonban le is szögezi, hogy a liberális gondolat a „régí Ausztria” gyűlölséggel teli nemzetiségi konfliktusainak súlya

alatt, de legkésőbb 1918-cal eltűnt a süllyesztőben. Véleménye szerint egy további kis csoportosulás is alkalmas lehetett volna a politikai táborok közötti „hidépítésre”. A „baloldali katolikusok” legismertebb reprezentánsa Karl Winter szociológus és jobboldali politikus volt. Az 1930-as években azonban Winter is egyre inkább elszigetelődött a saját jobboldali politikai táborán belül. Pelinka az ausztriai zsidók és az osztrák antiszemitizmus kérdéskörét is körüljárja. Abból a megállapításból indul ki, hogy a Monarchia idején a zsidók a kulturális és a gazdasági élet meghatározó szereplői voltak. „Az antiszemitizmusnak Ausztria-Magyarországon ugyanazon formái léteztek, mint bárhol máshol Európában: senki sem tudta megmondani, hogy mi is a zsidó identitás lényege a vallási meghatározottságon túl” – fogalmazott Pelinka (226.). Számos példát felsorakoztatva arra a megállapításra jutott, hogy Georg Ritter von Schönerer és Karl Lueger antiszemita öröksége megakadályozta, hogy a két világháború között az ausztriai zsidóság bármiféle integratív szerepet játsszon. Sőt, mint tudjuk, sajnos éppen ennek ellenkezője valósult meg. Végül mint lehetséges integratív erőt vizsgálta meg a két világháború között is igen intenzív tudományos életet. Sorra vette azon osztrák tudósokat, akik az 1930-as években az egyre intenzívebbé váló polgárháborús politikai légkör miatt hagyták el hazájukat. Azzal summázza gondolatmenetét, hogy az 1945 utáni sikeres osztrák demokratikus újrakezdeshez a kivándorolt jogtudós, Hans Kelsen demokrácia-értelmezése vagy éppen Joseph Schumpeter közgazdász gazdasági tézisei nagyban hozzájárultak, miközben az „Austrian mind”, Ausztria szellemi kapacitása és a közélet sokat veszített távozásukkal (244.). Az utolsó fejezetben részletesen foglalkozik a belső emigráció és a kivándorlás kérdésével. Ez a szecesszió egyben aktív és/vagy passzív választ, visszautasítást jelentett a politikai kultúrát negatívan befolyásoló tábormentalitással és a politikai táborok kompromisszumokat elutasító attitűdjével szemben. Az egyes fejezetekben számos példát olvashatunk a korabeli osztrák kultúra meghatározó szereplőiről: irodalmároktól zenészeken, kabaréművészekon keresztül a festőkig és tudósokig. Többségük ugyan nem tett világhírré szert, azonban

tevékenységük, életútjuk példaszerűen szemlélteti az osztrák politikai kultúra egyes szegmenseit.

Ebben a könyvben az Első Osztrák Köztársaság zátonyra futásának egy lehetséges és hiteles magyarázatát olvashatjuk. Számos esettanulmány segítségével hozza Pelinka közel olvasójához az osztrák politikai kultúrát. Megismerhetjük segítségével a kultúra egyes szereplőinek viszonyát az állandósuló polgárháborús állapottól gyötrődő osztrák közülethez. A könyvet elolvasva láthatjuk, hova vezethet egy a csupán feketében és fehérben gondolkodni képes, kompromisszumokra képtelen politikai tábor mentalitása. Milyen következményekkel járhat, ha az egyik politikai tábor a másik teljes háttérbe szorítására, legyengítésére, megsemmisítésére törekszik. A „mindent vagy semmit” politizálás ellenszereként kínálja fel a szerző Arend Lijphart, korunk egyik legnagyobb befolyású politológusának „funkcionáló” demokraciamodelljét.⁵ Ennek értelmében egy „jó demokrácia” akkor valósulhat meg, ha a társadalom egyes elemei belső, szerves fejlődés eredményeként, autochton módon alakulnak, és ezek a társadalmi szegmensek a demokratikus hatalommegosztásnak megfelelően egymás számára autonómiát biztosítanak.

Murber Ibolya

⁵ Lijphart a svájci mellett a holland demokrácia történetét és működését jellemezte, aminek eredményeként a belső autonómiát biztosító demokratikus hatalommegosztást állította a „jó” demokrácia középpontjába. In: Arend LIJPHART: *Democracy in Plural Societies. A Comparative Exploration*. Yale University Press, New Haven, 2007.

